

O'ZBEK ADABIY TILINING ME'YORLARI VA ULARNING SHAKLLANISHI

Raximqulova Munisa*Samarqand davlat chet tillar instituti Sharq tillari fakulteti**O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1-kurs talabasi*munisaraximqulova28@gmail.com**MAQOLA
MALUMOTI****ANNOTATSIYA:****MAQOLA TARIXI:***Received: 27.02.2026**Revised: 28.02.2026**Accepted: 01.03.2026***KALIT SO'ZLAR:**

*o'zbek adabiy tili,
adabiy til me'yorlari,
nutq madaniyati, til
me'yorlashuvi, fonetik
me'yor, leksik me'yor,
grammatik me'yor, imlo
me'yori, uslubiy me'yor.*

Ushbu maqolada o'zbek adabiy tilining me'yorlari, ularning mohiyati va shakllanish jarayoni yoritilgan. Adabiy til me'yorlarining fonetik, leksik, grammatik, imlo va uslubiy turlari haqida umumiy ma'lumot berilgan hamda ularning nutq madaniyatidagi ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, adabiy til me'yorlarining tarixiy taraqqiyoti va zamonaviy til jarayonlari bilan bog'liq jihatlari ko'rib chiqilgan. Maqola tilshunoslikka qiziquvchilar va keng kitobxonlar ommasi uchun mo'ljallangan.

O'zbek adabiy tili — o'zaro tushunishni ta'minlovchi, qayta ishlangan va barqaror me'yorlarga (imlo, talaffuz, grammatika, uslub) ega umumxalq tilidir. Uning shakllanishi qadimiy turkiy til va Navoiy davri (eski o'zbek tili) asosida boshlanib, XX asr boshlarida jadidlar faoliyati hamda 1989-yilda davlat tili maqomini olishi bilan milliy adabiy til darajasiga ko'tarildi.

O'zbek adabiy tilining me'yorlari quyidagilardan iborat:

1. Orfoepik me'yorlar-o'zbek adabiy tilida so'z va qo'shimchalarni to'g'ri talaffuz qilish qoidalari majmui bo'lib, unli va undoshlarning aytilishi, tovushlarning qisqarishi, tushib qolishi yoki almashinishini belgilaydi. Ular yozuvdagi (orfografik) shakldan farq qilishi

=====
mumkin: masalan, “olib keldi” - ”obkeldi” , “kitob” - “kitop”. Asosiy maqsad - adabiy talaffuz yagonaligini saqlashdir.

O'zbek tilidagi asosiy orfoepik me'yorlar:

A) Tovushlarning qisqarishi: So'z tarkibidagi unlilarning tushib qolishi: kelibdi-kelbdi, boribdi-boribdi.

B) Tovushlarning almashishi (assimilyatsiya): So'z oxirida jarangli undoshlarning jarangsizlanishi: kitob-kitop, obod-obot.

C) Bo'g'in qo'shilishi: Ikkita so'z birlashib bir bo'g'inga aylanishi: nechuk-nuchuk, nima uchun- nimachun

D) Unlilarning talaffuzi: Unlilarning urg'u va o'rniga qarab cho'ziq yoki qisqa aytilishi, masalan, “o” tovushining ochiq yoki yopiq talaffuzi.

Orfoepik me'yorlar jonli nutq madaniyatini yuksaltirish va shevaga xos talaffuzdan qochish uchun xizmat qiladi.

2. Orfografik me'yorlar-imlo qoidalari, ya'ni so'zlarni to'g'ri yozish tartibiso'zlarni to'g'ri yozish, tovushlarni harflar bilan ifodalash, qo'shimchalarni qo'shish, bosh harflar va tinish belgilarini qo'yish qoidalarining majmuidir. Ular yozma nutqning birligini ta'minlaydi va asosan unli va undoshlarning yozilishi, so'z birikmalarining talaffuzi bilan bog'liq qoidalarni o'z ichiga oladi.

A) Orfografik me'yorlarning asosiy yo'nalishlari quyidagilardir:

B) Tovushlar talaffuzi va yozilishi: Yozuvda ba'zi tovushlar talaffuzda tushib qolishi yoki o'zgarishi mumkin, ammo yozuvda ular saqlanib qoladi (masalan, kitob yozilib, kitop talaffuz qilinishi).

C) Morfologik birliklar: So'z o'zaklari va qo'shimchalarning o'zaro bog'lanishi, qo'shimchalarning to'g'ri yozilishi.

D) Talaffuz va yozuv o'rtasidagi farq: Yozuvda bor tovushlar talaffuzda sezilmasligi yoki boshqasi bilan almashinishi mumkin (masalan, bilan - blan, badbax - badbax).

E) Uslubiy xarakter: Orfografik qoidalar badiiy va kitobiy uslublarda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi..

3. Leksik me'yorlar — bu adabiy tilda so'z va iboralarni ularning ma'nolariga qat'iy muvofiq ravishda, o'rinli va to'g'ri qo'llash qoidalidir. Bu me'yor so'zning lug'aviy ma'nosini bilish va uni matn mazmuniga mos tanlashni talab qiladi.

Leksik me'yorning buzilishi nutqda mantiqsizlik va noaniqlikka olib keladi. Quyida asosiy misollar keltirilgan:

A) Paronimlarni chalkashtirish (Talaffuzi yaqin, ma'nosi har xil so'zlar)

Bu leksik me'yorning eng ko'p uchraydigan buzilishidir:

Xato: "Uning bu ishidan hushim kelmadi" (Aslida "xushim" – yoqimli ma'nosida bo'lishi kerak).

To'g'ri: "Yiqilgan kishi o'z hushini yo'qotdi" (Hush – sezish qobiliyati).

Boshqa misollar: Abzal (egar-jabduq) va afzal (yaxshiroq); xalos (qutulish) va xolos (faqat).

B) So'zni o'z ma'nosida qo'llamaslik

So'zning asl lug'aviy ma'nosini tushunmay ishlatish nutq xatosi hisoblanadi:

Xato: "Majlisda hamma bir ovozdan qarshilik bildirdi." (Qarshilik bildirishda "bir ovozdan" iborasi odatda ijobiy yakdillik uchun ishlatiladi).

Xato: "Bu yil hosil serob bo'ldi." (O'simlik yoki hosilga nisbatan "mo'l" so'zi ma'qulroq, "serob" esa ko'proq suv yoki suyuqliklarga nisbatan qo'llanadi).

C) Sheva va jargon so'zlarni asossiz qo'llash

Adabiy tilda umumiste'moldagi so'zlar o'rnida mahalliy shevaga xos so'zlarni ishlatish me'yordan chekishdir:

Shevada: "Duppi" (ba'zi shevalarda).

Adabiy tilda: "Do'ppi".

D) Ortiqcha so'z qo'llash (Tavtologiya)

Ma'nosi bir-birini takrorlovchi so'zlarni ketma-ket ishlatish:

Xato: "Yana qayta gapirdi" ("Yana" va "qayta" bir xil ma'noni bildiradi).

To'g'ri: "Yana gapirdi" yoki "Qayta gapirdi".

Leksik me'yorlarga rioya qilish nutqning aniq, tushunarli va madaniy bo'lishini ta'minlaydi.

4. Grammatik me'yorlar - adabiy tilda so'z shakllari, qo'shimchalar va gap qurilishini to'g'ri qo'llash qoidalari majmuidir. Ular morfologik (so'z yasalishi va shakllanishi) hamda sintaktik (so'z birikmasi va gap tuzilishi) me'yorlarni o'z ichiga olib, nutqning aniq va tushunarli bo'lishini ta'minlaydi.

Asosiy grammatik me'yorlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

A) Morfologik me'yorlar: Qo'shimchalarni to'g'ri qo'llash, so'zlarni turkumlarga xos tarzda shakllantirish (masalan, to'g'ri kelishik yoki zamon qo'shimchasini tanlash).

B) Sintaktik me'yorlar: So'z birikmalari va gaplarda so'zlar tartibi, ega va kesimning moslashuvi (kelishik, shaxs-son) qoidalariga rioya qilish.

C) Adabiy til talablari: Grammatik me'yorlar buzilishi nutqning noaniqligi yoki xatoligiga olib keladi.

Ushbu me'yorlar o'zbek tilshunosligida A. G'ulomov, G'. Abdurahmonov, A. Hojiyev va boshqa olimlar tomonidan shakllantirilgan va rivojlantirilgan.

5. Uslubiy me'yorlar — bu adabiy tilning turli ko'rinishlarida (uslublarida) so'z va til vositalaridan to'g'ri hamda o'rinli foydalanish qoidalari yig'indisidir.

Ushbu me'yorlarning asosiy turlari:

A) Rasmiy-idoraviy uslub: Hujjatlar tili. Bu yerda his-hayajonga o'rin yo'q, standart qoliqlar va aniqlik talab etiladi.

B) Ilmiy uslub: Atamalar (terminlar), mantiqiy izchillik va dalillarga asoslanadi

C) Badiiy uslub: Tasviriy vositalar (o'xshatish, sifatlash) va estetik jozibadorlik muhim.

D) Publitsistik uslub: Ijtimoiy-siyosiy so'zlar, chaqiriq va ta'sirchanlik xos .

E) So'zlashuv uslubi: Erkinlik, sheva elementlari va qisqartmalardan foydalanishga ruxsat beriladi.

Uslubiy xatolik — ma'lum bir uslubga xos bo'lmagan so'zni boshqa uslubda qo'llashdir (masalan, rasmiy hujjatda "aka" yoki "u-bu" kabi so'zlarni ishlatish).

Shakllanish bosqichlari:

1. Qadimiy va o'rta asrlar: Turkiy lahjalar (qarluq-chigil-uyg'ur) asosida, Mahmud Koshg'ariy va Alisher Navoiy ijodi bilan shakllangan eski o'zbek adabiy tili. Eski o'zbek adabiy tili (chig'atoy tili) — XI-XIX asrlarda mavjud bo'lgan, qadimiy turkiy lahjalar, xususan, Qoraxoniylar va Oltin O'rda davri an'analari hamda Mahmud Koshg'ariy (XI a.) asos solgan turkiy til xususiyatlari asosida shakllangan yozma til. Bu til Alisher Navoiy (XV a.) ijodi bilan yuksak cho'qqisiga chiqqan.

Asosiy tavsiflari:

Asosi: Qarluq-chigil lahjalari, Qoraxoniylar davri turkiy tili va keyinchalik o'g'uz lahjasi unsurlari ta'sirida rivojlangan.

Rivojlanish bosqichlari: Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asari uning lug'at boyligini belgilab bergan bo'lsa, Navoiy asarlari (Xamsa, Devonlar) bu tilning boy imkoniyatlarini ko'rsatib, yagona adabiy me'yor sifatida shakllantirdi.

Nomlanishi: Navoiy va Bobur davrida "turkiy til" deb atalgan, keyinchalik "chig'atoy tili" deb ham yuritilgan.

Xususiyati: 14-asrning 2-yarmidan 19-asr oxirigacha Markaziy Osiyoda qo'llanilgan, turkiy tillarning qarluq guruhiga mansub boy kitobiy til.

Bu adabiy til turkiy xalqlarning madaniy va tarixiy merosini o'zida aks ettirgan XX asr boshlari (Jadidlar davri): Tilni soddalashtirish, sheva ta'sirini kamaytirish va milliy matbuot tilini yaratish harakati.

Ushbu jarayonning asosiy jihatlarini quyidagicha tahlil qilish mumkin:

A) Tilni soddalashtirish zarurati

Asr boshlarigacha amalda bo'lgan eski o'zbek adabiy tili (chig'atoy tili) murakkab arab va forsiy birikmalar bilan to'lib ketgan edi. Bu tilni oddiy xalq tushunmasdi.

Maqsad: Gazeta va jurnallar orqali jadidchilik g'oyalarini xalqqa yetkazish uchun tilni xalqchil qilish.

Harakat: Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi jadidlar "bizga hamma tushunadigan turkiy til kerak" degan g'oyani ilgari surishdi.

B) Sheva ta'sirini kamaytirish va "Yagona til" muammosi

O'sha paytda o'zbek tili turli shevalarga (qarluq, qipchoq, o'g'uz) bo'linib ketgan edi. Milliy matbuot shakllanishi uchun umumiy qoidalar zarur edi.

Imlo masalasi: 1920-yillarda Fitrat va "Chig'atoy gurungi" a'zolari tilni begona so'zlardan tozalash va imloni tartibga solish bo'yicha katta ishlarni amalga oshirdilar.

Tanlov: Adabiy til uchun qaysi shevani asos qilib olish masalasida bahslar bo'ldi. Yakunda shahar shevalari (qarluq lahjasi) adabiy til asosi sifatida shakllana boshladi.

C) Milliy matbuot tilining shakllanishi

Milliy matbuot — bu jarayonda asosiy "laboratoriya" vazifasini o'tadi.

"Taraqqiy", "Xurshid", "Sadoi Turkiston" kabi ilk gazetalar matbuot tilining tamal toshini qo'ydi.

"Mushtum" jurnali va "Qizil O'zbekiston" gazetasi tahririyatlarida til qoidalari ustida qizg'in ish olib borildi.

Atamashunoslik: Yangi ijtimoiy-siyosiy, ilmiy tushunchalar uchun o'zbekcha muqobillar yaratila boshlandi.

D) Davrning asosiy namoyandalari va ularning yondashuvi:

1.M. Behbudiy "Tilimizni isloh qilaylik, aks holda yo'qolamiz" shiori ostida sodda til tarafdori bo'lgan.

2.Abdurauf Fitrat Tilni arab va fors grammatikasidan tozalash, sof turkiy so'zlarni tiklash ustida ishlagan.

3.Abdulla Qodiriy O'z asarlarida jonli xalq tili bilan adabiy tilni mahorat bilan birlashtirgan.

3.Sovet davri va mustaqillik: 1989-yildagi "Davlat tili haqida"gi qonun bilan huquqiy maqom olingach, tilning barcha funksional uslublari (ilmiy, rasmiy, ommabop) to'liq shakllandi.

1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan "Davlat tili haqida"gi Qonun o'zbek tiliga huquqiy maqom berib, uning ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-texnik, rasmiy-ish yuritish, badiiy va ommaviy axborot vositalari uslublari to'liq amal qilishiga yo'l ochdi. Ushbu huquqiy asos o'zbek tilining barcha funksional uslublari mustahkamlab, davlat boshqaruvi va ijtimoiy hayotning barcha sohalarida to'laqonli qo'llanilishini ta'minladi.

Asosiy o'zgarishlar va funksional uslublarning rivojlanishi:

A)Huquqiy maqom (1989-1991): Qonun bilan o'zbek tili davlat tili deb e'lon qilindi, bu esa avvalgi Shosh.uz ikkitillilik siyosati o'rniga o'zbek tili mavqeini tikladi.

B)Rasmiy-ish yuritish uslubi: Davlat boshqaruvi, hujjatlar, muhrlar va e'lonlar davlat tilida yuritila boshlandi.

C)Ilmiy va ta'lim uslubi: Oliy ta'lim va fan sohasida o'zbek tilidagi terminologiya boyidi va ilmiy adabiyotlar nashri ko'paydi.

D)Ommaviy axborot vositalari: Matbuot, radio va televideniye o'zbek tilida erkin va to'laqonli faoliyat yurita boshladi.

E)Badiiy uslub: Mustaqillik davrida milliy o'zlikni anglash bilan bog'liq adabiy tildagi boyish va yangilanish jarayoni jadallashdi.

1989-yildagi ushbu huquqiy qadam o'zbek tilining nafaqat muloqot vositasi, balki davlat tili sifatida barcha jabhalarda to'laqonli shakllanishiga asos bo'ldi.

4.Bugungi kunda o'zbek adabiy tili me'yorlari lug'atlar, grammatik qo'llanmalar va imlo lug'atlari orqali tartibga solib boriladi.Bugungi kunda o'zbek adabiy tili me'yorlari quyidagi asosiy manbalar orqali tartibga solinadi:

A)Leksik me'yorlar (Lug'atlar): Tilning so'z boyligi va ma'no ko'lamini belgilashda 2023-yilda lotin yozuvida nashr etilgan 6 jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati" asosiy manba hisoblanadi. Unda 80 mingdan ortiq so'z va birikmalar, jumladan 5000 ga yaqin yangi terminlar qamrab olingan.

B)Imlo me'yorlari (Imlo lug'atlari): So'zlarning to'g'ri yozilishi 1995-yilda tasdiqlangan "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" va shu asosda shakllangan lug'atlar bilan tartibga solinadi. Hozirda "O'zbek tilining katta imlo lug'ati" (2024) va "O'zbek tilining o'quv imlo lug'ati" (2020) amaliyotda keng qo'llanilmoqda.

C)Grammatik me'yorlar: So'z o'zgarishi va gap tuzish qoidalari OTMLar uchun mo'ljallangan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsliklari va grammatik qo'llanmalari orqali muvofiqlashtiriladi. Ular tilning fonetika, morfologiya va sintaksis bo'limlaridagi qat'iy qoidalarni belgilaydi.

D)Uslubiy me'yorlar: Til birliklarining nutq sharoitiga mos tanlanishi (rasmiy, ilmiy, badiiy va b.) maxsus uslubiyat qo'llanmalari orqali yo'naltiriladi.

Adabiy til me'yorlarini yanada takomillashtirish maqsadida hozirda yangi tahrirdagi imlo qoidalari ustida ham ish olib borilmoqda.

O'zbek adabiy tilining me'yorlari va ularning shakllanishi

Adabiy til har bir millatning madaniy taraqqiyoti, ma'naviy qiyofasi va ijtimoiy hayotini aks ettiruvchi muhim vositadir. O'zbek adabiy tili ham uzoq tarixiy jarayon davomida shakllangan bo'lib, uning barqarorligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri adabiy til me'yorlaridir.

Adabiy til me'yorlari — bu til birliklarining jamiyat tomonidan qabul qilingan, umumiy va barqaror qo'llanish qoidalaridir. Ushbu me'yorlar nutqning to'g'ri, ravon va tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. O'zbek adabiy tilida fonetik, leksik, grammatik, so'z yasalishi, imlo va uslubiy me'yorlar mavjud bo'lib, ularning har biri til tizimida muhim o'rin egallaydi.

O'zbek adabiy tilining me'yorlari tarixan xalq og'zaki ijodi, yozma adabiyot, mumtoz adabiy meros hamda zamonaviy adabiyot va ommaviy axborot vositalari ta'sirida shakllangan. Alisher Navoiy ijodi o'zbek adabiy tilining me'yorlashuvida alohida ahamiyatga ega bo'lib, u tilning leksik boyishi va uslubiy imkoniyatlarini kengaytirgan.

Til me'yorlari vaqt o'tishi bilan jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda o'zgarib boradi. Biroq bu o'zgarishlar tilning asosiy qoidalarni buzmasdan, aksincha, uni boyitishga xizmat qiladi. Zamonaviy texnologiyalar, ilm-fan va global aloqa jarayonlari yangi so'z va tushunchalarning tilga kirib kelishiga sabab bo'lmoqda. Shu jarayonda adabiy til me'yorlarini saqlash va to'g'ri qo'llash muhim vazifa hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek adabiy tilining me'yorlari tilning taraqqiyoti va madaniy yuksalishida muhim rol o'ynaydi. Ushbu me'yorlarga amal qilish har bir til egasining nutq madaniyatini oshiradi va milliy tilimizning nufuzini mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alimuhamedov A., Askapov N. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
2. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (morfologiya). – Toshkent: Fan, 2015.
3. Hojiyev A. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.
4. Madvaliyev A. tahriri ostida. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2019.
5. Mirtojiyev M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017.
6. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. – Toshkent: Universitet, 2009.
7. Rustamov R. O‘zbek tili stilistikasi. – Toshkent: Fan, 2016.
8. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori.
9. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: 2023. (Davlat tili haqidagi moddalar).
10. Internet manbalari:
  - www.ziyonet.uz
  - www.lex.uz
  - www.uzedu.uz
  - Wikipedia